

Van pion tot brandweerman

Hoe koning Juan Carlos Spanje herenigde

Maarten Steenmeijer

Tien jaar was Juan Carlos toen hij naar Spanje kwam om opgeleid te worden tot koning. Op wonderbaarlijke wijze speelde hij het klaar niet alleen Franco, maar alle verschillende politieke partijen te vriend te houden en Spanje op te stoten in de vaart der volkeren. De Britse historicus Paul Preston schreef een biografie over deze intrigerende man, die en passant ook zijn persoonlijke problemen wist te overwinnen.

In de zestiende eeuw bouwden Karel v en Filips II een immens imperium op dat de geschiedenis in zou gaan als het rijk waar de zon nooit onderging. Om dat imperium bij elkaar te houden ontbrak het Spanje niet alleen aan middelen maar ook aan voldoende bestuurlijk inzicht en vernuft. Het kon dus niet anders of het brokkelde in de loop van de daarop volgende eeuwen steeds verder af, met als dieptepunt het verlies van het Spaanse deel van Amerika aan het begin van de negentiende eeuw.

Een van de belangrijkste oorzaken van dit verval was dat de opvolgers van Filips II niet waren opgewassen tegen hun taak. Ze vonden het bouwen van nieuwe paleizen belangrijker dan het land besturen. Het was daarom bijna een daad van rechtvaardigheid van de geschiedenis dat in 1700 de Spaanse tak van het Habsburgse huis een

natuurlijke dood stierf toen de kinderloze Carlos II overleed.

Met de Bourbons kreeg Spanje in de achttiende eeuw weer nieuwe kansen. Carlos III deed zijn uiterste best om met zijn frisse, door de Verlichting gevoede ideeën Spanje op te stoten in de vaart der volkeren. Het voorzichtige herstel duurde echter kort, want zijn opvolgers bleken niet in staat om Spanje op de kaart van de moderniteit te zetten. Ze vervielen in de oude zonden. Vaak lieten ze het regeren (en ook het minnen van de koningin) over aan hun *favorito*, zoals Carlos IV, die rond 1800 vele malen onbarmhartig zou worden geportretteerd door Goya. Een enkeling toonde meer daadkracht maar ontpopte zich daarbij als een onverbiddelijke reactionair. Het bekendste voorbeeld hiervan is Ferdinand VII, die in de eerste decennia van de negen-

tiende eeuw alles wat naar liberalisme rook met wortel en tak probeerde uit te roeien. Zijn dochter Isabella werd daarentegen juist geplaagd door een gebrek aan politieke visie en daadkracht. Zij riep daarom de hulp van militaire leiders in, niet alleen om orde op zaken te stellen in het land maar ook om haar seksleven op peil te houden. Met deze koninklijk gesanctioneerde politieke macht voor de militairen ontstond er een traditie die een beslissende invloed zou hebben op de Spaanse geschiedenis van de twintigste eeuw. Zo liet koning Alfonso XIII zich in 1923 door generaal Miguel Primo de Rivera naar huis sturen en werd Spanje bijna zonder slag of stoot een militaire dictatuur. In 1930 mocht Alfonso weer even terugkomen, maar hij had toen nog maar zo weinig krediet bij de bevolking dat de republikeinen in 1931 de verkiezingen wonnen. Ook hier legde de koning zich bij neer. Hij deed afstand van de troon en vertrok naar Frankrijk.

Eén land, één volk, één godsdienst

De Tweede Republiek begon in 1931 in een euforisch klimaat van veranderingsdrang. Maar al snel werd duidelijk dat het reactionaire Spanje – de kerk, het leger en de landadel – zich niet zo maar gewonnen gaf. De polarisering die hiervan het gevolg was, leidde tot een escalatie van geweld van zowel links als rechts. Om de spiraal van bloedige aanslagen over en weer een halt toe te roepen beraamde een aantal hoge militairen in 1936 een coup. Ze hadden daarbij niet gerekend op de grootschalige weerstand van de bevolking. De coup mondde uit in een burgeroorlog die bijna drie jaar zou duren voordat hij ten slotte werd gewonnen door de militaire *nacionales* onder leiding van

Franco, de even sluwe als meedogenloze generaal die Spanje bijna veertig jaar lang in zijn dictatoriale greep zou houden.

Franco beschouwde Spanje als 'het spirituele bolwerk van het Westen' dat zich verredende te houden van de decadente nieuwlichterij die de westerse wereld in haar greep had gekregen en die 'de essentie van het land' bedreigde. Die essentie lag volgens Franco in de tijd van het rooms-katholieke koningspaar Ferdinand en Isabella, die aan het eind van de vijftiende eeuw de laatste moren hadden verslagen en van Spanje één land en één volk met één godsdienst hadden gemaakt. Zijn retoriek droeg onmiskenbaar de sporen van de Middeleeuwen. Zo noemde hij de Burgeroorlog een kruistocht, wierp hij zichzelf op als *caudillo de España* (heer van Spanje) die Spanje en 'het universele geloof' moest redden en tuigde hij zijn publieke optredens op met een keur aan parafernalia uit de tijd van El Cid, met wie Franco zich eveneens graag identificeerde.

Voor Franco was er in 'het ware Spanje' geen plaats voor *rojos* (roden) of andere 'vrijdenkers' zoals de vrijmetselaars, samen met de communisten de belangrijkste *bêtes noires* van de paranoïde dictator. In het Spanje van Franco was geen plaats voor de overwonnenen. Zijn beleid in dezen was onverzoenlijk, ook nadat hij de Burgeroorlog had gewonnen. Republikeinen konden nauwelijks meer aan de slag, terwijl tienduizenden van hen ter dood werden gebracht of werden opgeborgen in gevangenschappen en concentratiekampen. Kortgeleden is bovendien bekend geworden dat het regime een gezinspolitiek voerde die doet denken aan de praktijken van de militaire dictatuur in Argentinië tijdens de vuile oorlog: kinderen uit republikeinse gezinnen werden

weggenomen bij hun ouders en ondergebracht bij nationalistische gezinnen.

Franco associeerde het Spaanse koningshuis met lankmoedigheid en liberalisme. Toch kon hij niet helemaal om het Spaanse koningshuis heen, niet alleen omdat er in het kamp van de *nacionales* veel monarchistische sympathie bestond maar ook omdat in de internationale context die na de overwinning van de geallieerden in 1945 was ontstaan, zijn regime een groot legitimiteitsprobleem had.

Om deze problemen het hoofd te bieden verkondigde Franco dat Spanje nog altijd een monarchie was en afficheerde hij zichzelf als een soort tussenpaus. Dat was slim bedacht, maar het zadelde de dictator wel op met een ander probleem: hij moest rekening houden met de wensen en ideeën van het Spaanse koningshuis. Don Juan, de oudste zoon van Alfonso XIII, maakte vanuit zijn ballingschap aanspraak op de Spaanse troon en stond met zijn overtuiging dat hij koning van *alle* Spanjaarden wilde zijn, lijnrecht tegenover de onverzoenlijke Franco. Het behoeft geen betoog dat Don Juan op zijn beurt niet om Franco heen kon. De twee waren tot elkaar veroordeeld. Dat leidde tot een jarenlang getouwtrek waarbij niet alleen Franco maar ook Don Juan het nodige opportunisme aan de dag legde. Zo probeerde de troonpretendent, die bij de Engelse marine had gediend, tijdens de Tweede Wereldoorlog steun te vinden bij het nazi-regime terwijl hij na de Tweede Wereldoorlog zijn heil zocht bij de geallieerden. Later zocht hij ook contact met de Spaanse socialist, Baskische en Catalaanse nationalist en andere oppositiegroepen.

De positie van Franco was uiteraard veel sterker dan die van Don Juan, niet alleen

omdat hij al was wat de ander graag wilde zijn – staatshoofd van Spanje – maar ook omdat hij veel sluwder was. Franco's kat-en-muisspel was vernederend voor Don Juan, maar uiteindelijk kwamen de twee in 1948 tot een afspraak waarvan de gevolgen voor de toekomst van Spanje nauwelijks kunnen worden overschat: Don Juan zou zijn oudste zoon, de tienjarige prins Juan Carlos, naar Spanje sturen waar hij, ver weg van zijn familie, verder zou worden geschoold en opgeleid.

Don Juan hoopte via deze weg de Bourbons terug op de Spaanse troon te krijgen. Een ander belangrijk motief was dat zijn zoon – die nog nooit in Spanje was geweest – op deze manier eindelijk zijn vaderland zou leren kennen. Een en ander betekende overigens niet dat Don Juan zijn zoon als de eerstvolgende koning van Spanje zag. Hij ging ervan uit dat hij dat zelf zou zijn, daarna zou Juan Carlos pas aan de beurt zijn.

Omdat Don Juan de politiek-dynastieke belangen liet prevaleren boven het persoonlijke welzijn van zijn zoon spreekt Paul Preston in zijn biografie van Juan Carlos terecht van een offer. Juan Carlos was weliswaar al het een en ander gewend, omdat zijn ouders ook tot die tijd zijn opvoeding grotendeels uit handen had gegeven aan 'mentoren' en kostschooldocenten. Maar in Spanje had hij helemaal niemand: geen familie, geen vrienden, geen kennissen. Het enige dat hij had was een opdracht: hij diende zich onder de hoede van Franco op te laten leiden tot koning van Spanje.

Juan Carlos deed wat er van hem werd gevraagd en rondde de middelbare school af. Daarna volgde hij een opleiding bij het leger, de marine en de luchtmacht. De militaire ervaringen en contacten die hij daarbij opdeed zouden tijdens de *Transición* – de

overgang van dictatuur naar democratie – van onschatbare waarde blijken te zijn.

De psychische gevolgen van de gedwongen verhuizing naar Spanje waren ingrijpend. Misschien verklaren ze Juan Carlos' buien van zwijgzaamheid en zwaarmoedigheid. Maar niet minder waarschijnlijk lijkt het dat deze 'opvoeding' er in hoge mate toe heeft bijgedragen dat Juan Carlos de voorbeeldige eigenschappen ontwikkelde die hij als staatshoofd aan de dag zou leggen tijdens de complexe, risicovolle periode van de *Transición*: onafhankelijkheid, flexibiliteit, sociale vaardigheid, discretie, prudentie, moed en doortastendheid.

Preston heeft oog voor de psychische druk waaronder de prins stond, maar waagt zich nauwelijks aan *soul searching*. Dat is jammer, want Juan Carlos' verbijsterende leven nodigt daar in hoge mate toe uit. Preston gaat het in de eerste plaats om de publieke geschiedenis van een man die op buitengewoon complexe wijze koning van Spanje werd en die functie daarna op eigenzinnige wijze vervulde. Zijn boek is daarom niet alleen een biografie maar kan ook worden gelezen als een geschiedenis van Spanje van de laatste zeventig jaar. Zo gedetailleerd als Preston de politieke context van de verschillende fasen van Juan Carlos' leerschool beschrijft, zo discreet is hij over diens privéleven. Zo rept hij nauwelijks over Juan Carlos' reputatie als rokkenjager en beschrijft hij zijn huwelijk met prinses Sofia van Griekenland uitsluitend in het kader van de politieke betekenis ervan.

Juan Carlos had Franco geen toestemming voor zijn huwelijk gevraagd en liet daarmee zien dat hij niet aan de leiband van de dictator liep. Franco was razend, maar het kwam al snel weer goed dankzij de charmes van Sofia. Zij aarzelde niet die volop in te zetten

omdat ze, wijs geworden door haar ervaringen in Griekenland, ervan overtuigd was dat de enige weg naar herstel van de monarchie via Franco liep. Don Juan was een stuk minder te spreken over zijn schoondochter, omdat zij met dit soort ideeën een wig dreef tussen hem en zijn zoon. Ook Juan Carlos' eigen ervaringen in Spanje, die hemelsbreed verschilden van die van zijn vader, droegen bij aan deze verwijdering.

Verzoening

Don Juan was dan ook *not amused* toen zijn zoon in 1969 door Franco officieel als troonopvolger werd aangewezen. Het stak Don Juan buitengewoon dat er geen sprake was van een dynastieke opvolging – hij zelf had immers nooit op de troon gezeten – maar van de installatie van de monarchie door Franco. Toch was Juan Carlos zijn vader in elk geval in één essentieel opzicht trouw gebleven: ook hij wilde een koning van *alle* Spanjaarden zijn. Over die ambitie hield hij wijselijk zijn mond tegenover Franco, van wie Juan Carlos immers had geleerd dat je in veel situaties maar beter niet het achterste van je tong kon laten zien en, in voorkomende gevallen, niet moest aarzelen om met twee tongen te spreken. Toch blijft het een raadsel waarom Franco's vertrouwen in Juan Carlos nooit wezenlijk is aangetast. Wellicht ging hij er al te lichtzinnig van uit dat Juan Carlos hetzelfde temperament had als hijzelf.

Kenmerkend voor Juan Carlos' verzoeningsgezindheid, tact en inzicht was dat hij zijn vader nooit de rug heeft toegekeerd. Daarvan getuigt dit indringende en ontroerende fragment uit het gesprek dat hij na zijn benoeming met zijn vader had:

Pappa, de situatie waarin ik me nu bevind, komt voort uit uw beslissing. Ik ben altijd een pion geweest. Objectief gezien heb ik een grotere kans op de troon te komen dan u. Maar zeker ben ik er niet van. Franco kan van gedachten veranderen. Wat ik wel weet, is dat wij elkaar nodig hebben. Ik binnen en u buiten. Want hier, binnen, word ik permanent bewaakt en gadegeslagen, ik kan geen contacten onderhouden met de oppositie. U, buiten, kunt dat wel. En alleen zo kan ik bouwen aan een democratische monarchie voor alle Spanjaarden.

Voordat het zo ver was moest Juan Carlos nog heel wat manoeuvres tussen Scylla en Charibdis verrichten. Aan de ene kant moest hij het vertrouwen van het Franco-kamp zien te behouden, terwijl hij aan de andere kant het wantrouwen van de democratische oppositie moest zien te temperen. De moeilijkheid was dat Juan Carlos een hardnekkig imagoprobleem had. Hoewel hij steeds meer in de openbaarheid trad en daarbij de nodige sympathie wist te wekken bij de bevolking, bleef het beeld bestaan van een prins die het buskruit niet had uitgevonden en die de slippendrager van Franco was.

Het werd er niet eenvoudiger op toen er binnen het Franco-kamp steeds meer verdeeldheid kwam naarmate de dictator ouder werd en steeds duidelijker tekenen van aftakeling begon te vertonen. Tegenover de technocraten van Opus Dei, die meenden dat de geloofwaardigheid van het regime recht evenredig was met de welvaart (de *continuistas*), stonden de fascistische *diehards* van de Falange (de *inmovilistas*), terwijl er daarnaast ook nog een groep was die ervan overtuigd was dat het politieke systeem hervormd

diende te worden (de *aperturistas*).

Dat beide partijen na het overlijden van Franco in 1975 uiteindelijk bereid waren tot een *ruptura pactada* (een breuk aan de hand van een overeenkomst) was niet in de laatste plaats te danken aan de doortastendheid die de nieuwe koning aan de dag legde en het gezag dat hij daarmee afdwong. Zijn keuze voor Torcuato Fernández-Miranda als voorzitter van de Cortes (de Spaanse Tweede Kamer) en de Consejo del Reino (Koningsraad) en president Adolfo Suárez als premier was bovendien buitengewoon gelukkig geweest. Zij waren de juiste personen om *binnen* de franquistische wetgeving de overgang van dictatuur naar democratie te bewerkstelligen. Dat was de enige manier waarop de overgang naar een ander politiek bestel kans maakte door de franquisten te worden geaccepteerd.

Het eerste tastbare resultaat van dit kunststukje waren de parlementsverkiezingen in 1977, die op hun beurt de basis vormden van de nieuwe grondwet van 1978. Maar de politieke rol van koning Juan Carlos was daarmee nog lang niet uitgespeeld. Daarvoor was de democratie nog veel te labiel. De franquistische onverzettelijken waren weliswaar weggevaagd bij de verkiezingen, maar lieten zich niet kisten. Er werden diverse coup pogingen beraamd, terwijl extreem rechts ook achter de aanslagen van de GRAPO zou zitten, zogenaamd een marxistisch-leninistische splintergroep maar in werkelijkheid waarschijnlijk een terreurgroep van de politie.

Het leger bleef een tijdbom onder de democratie. Er waren nogal wat hooggeplaatste militairen die Juan Carlos als een verrader van het gedachtegoed van Franco beschouwden, de legalisering van de communistische partij onaanvaardbaar vonden

en wie het ETA-geweld een doorn in het oog was. In combinatie met de economische stagnatie ontstond er door dit alles een gevoel van *desencanto* (ontgoocheling) onder de Spaanse bevolking.

Mede omdat Suárez zijn eigen gang ging en zich steeds meer in een isolement manoeuvreerde en omdat Fernández-Miranda tot verdriet van de koning de politieke arena verliet, kon Juan Carlos zich nog altijd niet terugtrekken in zijn ceremoniële rol van constitutioneel vorst. Het meest flagrante bewijs hiervoor was de beruchte coup poging op 23 februari 1981, toen kolonel Tejero het Spaanse parlement bezette en de tanks op diverse plaatsen in het land klaarstonden om de nieuwe democratie om zeep te helpen. Merkwaardig genoeg rechtvaardigden de militairen hun coup poging met de bewering dat ze 'in naam van de koning' handelden. Dat dit een flagrant misverstand was, maakte de koning al snel duidelijk. Dankzij zijn doortastende optreden, waarbij hij zijn militaire ervaringen en zijn gezag als opperbevelhebber op superieure wijze liet gelden, gaven de opstandige militairen zich na een uiterst spannende nacht waarin heel Spanje de adem inhield ten slotte over.

Daarmee was het gevaar nog niet geweken. In de daaropvolgende jaren werden er opnieuw coup pogingen beraamd. Die namen steeds extremere vormen aan, omdat sommigen ervan overtuigd waren dat een terugkeer naar het franquistische model alleen maar mogelijk was als de koning zou worden vermoord.

Dit kon niet verhinderen dat er naar aanleiding van de coup van 1981 een definitieve omslag plaatsvond. De *desencanto* maakte plaats voor democratische strijdbaarheid terwijl het algemene vertrouwen in de Spaanse koning verder toenam. De overwin-

ning van de socialisten bij de verkiezingen van 1982 betekende een reuzenstap voorwaarts. De problemen die de UCD had laten liggen – waaronder de reorganisatie van het leger, de industrie en de landbouw – werden nu eindelijk voortvarend aangepakt.

Nu de *Transición* was voltooid hoefde de koning steeds minder vaak op te treden als brandweerman. Hij had eindelijk een beetje tijd voor zichzelf. Als liefhebber van gevaarlijke sporten en charmant damesgezelschap bleef hij evenwel de voorpagina's halen, waarop hij in de jaren negentig ook opdook vanwege vileine geruchten over betrokkenheid bij de grootschalige financiële schandalen waardoor Spanje in die jaren werd opgeschrikt en die een tweede periode van *desencanto* zou inluiden.

Ook over wat er toen in de koning omging rept Preston nauwelijks. Opvallend is dat hij vrijwel geen nieuwe bronnen heeft aangeboord maar zich vrijwel uitsluitend heeft gebaseerd op bekend materiaal. Daarvan heeft hij een gedetailleerd en buitengewoon fascinerend verhaal gemaakt. Daarom is het zo jammer dat de Nederlandse vertaling wordt ontsierd door slordigheden en taalfouten. Gelukkig vormen ze geen onneembaar obstakel bij het lezen van dit ongelooflijke maar ware koningsleven dat merkwaardig genoeg nergens echt tragisch wil worden en dat overtuigend duidelijk maakt dat Juan Carlos in de loop van zijn carrière niet alleen zijn eigen imagoprobleem maar ook dat van het Spaanse koningshuis uit de wereld heeft geholpen.

Paul Preston, *Juan Carlos: A People's King* (Harper Collins 2004)

Paul Preston, *Juan Carlos. Van dictatuur naar democratie in Spanje*. (Amsterdam, Atlas 2006)
Vertaling uit het Engels door Henk Schreuder